

Hanula Gergely
ANYASZENTNYELVÜNK

MŰHELYTANULMÁNYOK

3.

MŰHELYTANULMÁNYOK 3.

HANULA GERGELY

ANYASZENTNYELVÜNK

A „szent nyelvek” és a fordítás

Argumentum Kiadó

—

ELTE BTK Vallástudományi Központ

Liturgiátörténeti Kutatócsoport

—

Pápai Református Teológiai Akadémia

BUDAPEST 2016

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Nyelvtudományi Doktori Iskolájában „A »szent nyelvek« fordítása mint nyelvészeti kérdés, különös
tekintettel az Újszövetségre” címmel 2015-ben megvédett doktori értekezés szövege.

Témavezető: Déri Balázs egyetemi tanár.

Az előszót írta: Földváry Miklós István, az értekezés opponense.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	I
BEVEZETÉS	
A (nem)tudás személyessége	1
A dolgozat tárgya	4
A dolgozat módszertani feltételei	7
A dolgozat felépítése	9
A szent nyelv fordításának kérdései	11
A „SZENT NYELV” MINT VALLÁSI JELENSÉG	
Bevezetés	13
A „szent nyelv” mint vallási univerzálé	14
A „szent”-ség lényege	14
A nyelvhasználat alapvető jelenségei a vallásban	16
A misztikus tapasztalat nyelve	17
Nyelvi meghatározottságunk	20
A rítus és a rituális nyelv	22
A rítus nyelvének formalizáltsága	22
A rítus gyakorlása mint performansz	23
A jelentés, a megértés és a szentség hierarchiája a rítusban	24
A rítus sajátos kommunikációs vonásai	25
Következtetések	26
<i>Esettanulmány: Az „angyalok nyelve”</i>	28
A NYELV A SZAKRÁLIS KOMMUNIKÁCIÓBAN	
Bevezetés	35
A kommunikáció-kutatás fogalmainak használata a szakrális kommunikáció terén	37
A beszélő Isten. Theo-logia és anthrópo-logia	39
Modellezési kérdések a szakrális kommunikáció terén	45
A beszélő	45
A hallgató	49
Az üzenet	50
<i>Esettanulmány: A beszélő szerepe a Szentírásban és a „szentbeszédben”</i>	54
Ki beszél a Szentírásban?	54
Ki beszél a prédikációban?	58
KINYILATKOZTATÁS ÉS JELENTÉS	
Bevezetés	61
A jelentés leírásához használt fogalmak	67
A szent nyelv jelentő-sége	70
Jelentés és hatás	70
Kód	72
A meg (nem) ismerés útja	74
<i>Esettanulmány: A kontextuális jelentés állandósulásának szerepe az óegyházi szövegértelmezés egy példájában</i>	75

A SZENT NYELV AZ EMBEREK KÖZÖTT

Bevezetés	81
Vallás és nyelv kapcsolata Charles A. Ferguson és Joshua Fishman munkásságában	84
A vallásos nyelv kutatása a szociolingvisztikában	88
A nyelv vallási regisztere	93
A vallásos közösség ideológiája a nyelvről	96
A vallásos identitás és a nyelvtervezés	100
Összegzés	101
<i>Esettanulmány: Az Újszövetség görög nyelve</i>	103
A koiné görög nyelv	104
A diglossia és a többnyelvűség	106
A kollokvialis és az irodalmi nyelv kérdése	107
Az újszövetségi semitizmusok	111
Összegzés	112
„KEZDET BEN VOLT A SZÓ” (J 1,1)	
Bevezetés	115
Franz Rosenzweig (1886–1929)	123
A szóválasztás (Wortwahl)	125
A hívószó-használat (Leitwortstil)	126
A szövegritmus (Rhythmik)	127
Eugene Nida (1914–2011)	129
Az új magyar fordítások háttere és kritikai visszhangja	134
<i>Esettanulmány: A και kötőszó fordításának problémája az Újszövetségben</i>	138
ÖSSZEGZÉS	147
IRODALOMJEGYZÉK	153

ELŐSZÓ

Hanula Gergely hiánypótló és alig túlbecsülhető jelentőségű vállalkozásra szánta el magát, amikor célul tűzte ki, hogy elméletileg kidolgozza a szent nyelv, illetve a tőle elválaszthatatlan közvetítői tevékenység, a fordítás problematikáját. A dolgozat számos területet érint és szinte követeli a folytatást, ezért számos kritikusra számíthat és meg lehet, hogy egyes részleteinek legavatottabb kritikusa éppen az lesz, aki elgondolta és megalkotta. Mégis hadd összpontosítsak a legfontosabbra: igaza van-e a szerzőnek?

Márpedig erre a legfontosabb kérdésre könnyen válaszolhatok: igaza van.

A szigorú tudományosság keretei közt is gyakran tapasztaljuk, hogy az igazán nagy fölismerések nem dialektikusan vagy kísérleti úton születnek meg. A kutató tárgyát jól ismerve, azzal tartósan együtt élve bizonyos fölismerésekre jut. Ezek intuitív jellegűek, a szemlélet egészében vannak jelen, és nagy belső bizonyosság kapcsolódik hozzájuk. Hitelüket az adja, hogy akiben megszülettek, hosszan, figyelmesen, fogékonyan szemlélte a tárgyat — tudományos szövegben egyedül erre mégsem hivatkozhat. Így fáradtságos úton kell eljutnia ugyanoda: a szakma játékszabályait betartva dialektikusan vagy kísérleti úton kell levezetnie, hogy miért is vannak úgy a dolgok, ahogy legjobb meggyőződése szerint egyébként is vannak.

Én, aki a disszerens által ismert és szeretett vallási, rituális kultúrákat magam is ismerem és szeretem, már a bevezető oldalakat olvasva érzékelem szemléletének helyességét, következtetéseinek megalapozottságát. Ezek röviden így foglalhatók össze: a szent nyelv nyelvészetileg is érvényes kategória, leírható jellegzetességei vannak, elidegeníthetetlen a vallási környezetben zajló nyelvhasználattól, különös jelentősége van a vallási identitás kialakítása és fönntartása szempontjából, és erőszakos megváltoztatása a valóságos környezet, mindenekelőtt az identitás sérüléséhez vezet.

Maga a disszertáció e téziseket nem általában, hanem kortárs állapotokra válaszolva fejti ki. Arra törekszik, hogy kapcsolatot hozzon létre a nyelvről és a fordításról általában szóló világi tudományos diskurzus, és az ettől teljesen független, de az egyházi életben és nyelvhasználatban mára visszafordíthatatlan következményekhez vezetett teológiai diskurzus között. Paradigmaváltásra törekszik: azt kívánja bebizonyítani, hogy amit az egyházi közbeszéd és a rá épülő döntéshozatal progresszívnek tekint, az valójában túlhaladott, és amit tradicionalistának minősít, az korszerű. Meggyőzően, és záró esettanulmányában érzékletesen mutatja be, hogy azok az elméletek, amelyeket a bibliai és liturgikus szövegek újrafordításánál alkalmaztak, megragadtak a teológia felületes segéd tudományaként űzött, műkedvelő nyelvészkedésnél. Hatásukat nem a mögöttük álló elméleti apparátus, hanem a korhangulat és a hangadó intézmények kommunikációs és gazdasági fölénye biztosította. A paradigmaváltást érzelmileg is megtámogatja, hogy a bírált álláspont szimbolikus képviselőjének egy igazi, jól fészült WASP amerikait, egy hatalmas szféráját imperialista módszerekkel építő show-mant, a rokonszenves, hitetlennek bemutatott álláspont előharcosául pedig egy élete végére testileg megnyomorodott német zsidót és erőszakosan elpusztított szellemi környezetét teszi meg. De él a humor eszközével is, amikor mértéktartóan, de mégiscsak nevetségessé teszi az 'és' kötőszót időhatározók arzenáljával helyettesítő új fordítást.

A másik, pozitív oldalon az a fölismerés áll, hogy a maradinak tekintett álláspontot, amely ragaszkodnék a vallásos nyelvhasználat évszázados jelenségeihez, nemcsak a tapasztalat igazolja, hanem a nyelvészet legkülönbözőbb kortárs kutatási irányai is. A vallástudomány, a kommunikáció, a szociológia, a pszichológia és a szemantika ide vonatkozó megfigyelései pontosan leírják, megmagyarázzák és ezzel messzemenően igazolják a vallási nyelvhasználat hagyományos megoldásait, anélkül, hogy akár csak áttételesen is állást akarnának foglalni a Biblia, a szertartásszövegek vagy a vallási közösségeken belüli nyelvhasználat időszerű kérdéseiben. A szerzőt az a szinte kétségbeeséshez közeli tudás motiválja, hogy mindez rejtve maradt a progresszióra elvileg annyira nyitott fordítók és megrendelőik előtt.

Hanula Gergely nemcsak azt árulja el már a dolgozat kezdetén, hogy lelkipásztorként és teológusként érintett a témában, hanem azt is, hogy a szent érthetlenség zsongító emléke érzelmileg közel áll hozzá. A szenttelen, elfogulatlan tudomány tehát nem kérhető számon rajta. Hogy ez miért van jól, azt egyrészt megindokolhatjuk a vallásfenomenológia és az egzisztencializmus nagyjai felől: minden tudomány axiómákra épül, a vallással foglalkozó tudománynak pedig szüksége van arra, hogy saját tárgyát, a vallást ilyen axiómának tekintse. A szent kutatója nem azt magyarázza, hogy mi a szent, hanem azt írja le, hogy hogyan hat, divatos anglicizmussal, de kifejezően szólva: hogyan működik. Ez nem azonos az elfogultsággal. Ha fölvezetünk egy kommunikációs modellt, amelyben Isten az egyik szereplő, akkor nincs jelentősége annak, hogy a kutató hisz-e Isten objektív megszólalásában, csupán annak, hogy a modellezett kommunikációs helyzet résztvevői föltételezik Isten jelenlétét, és határozott elképzeléseik vannak arról, ahogyan megszólalhat, és ahogyan megszólítható. Így például én is valódi szakrális kommunikációt látok egy pogány rómainak az istennel való interakciójában, holott nem hiszek a pogány istenekben.

Hozzátehetjük, hogy kívülálló szerző nincs, ezért például a kulturális antropológiában ma már nem is lehet gyűjtést közreadni anélkül, hogy a szerző ne vallana szint: milyen meghatározottságok színezik recepcióját. Mivel ő úgysem rekesztheti ki őket teljesen, jobb, ha az olvasó tudja, kivel van dolga. Így esetleg könnyebben választja el a közlésben azt, amire kíváncsi, attól, amit a gyűjtő tett hozzá.

Ezeknél azonban fontosabbnak látok egy harmadik tényezőt. A szent nyelv gazdag jelrendszer, amelyen beszélni kell, és amelyet számos közlési helyzetben, hatásában, folyamatában kell megtapasztalni. A kutató tehát egyszersmind adatközlő is kell, hogy legyen. Különösen igaz ez Európára. Távoli kultúrák esetében még előfordul, hogy éppen a nagyfokú idegenség miatt etnológusok a terepre költöznek, és hosszú évekig élnek együtt egzotikus törzsekkel, megtanulják nyelvüket, részt vesznek szokásaikban. Ugyanerre saját civilizációnkon belül nem vesszük a fáradságot, abban a hamis hitben, hogy nincs is rá szükség. Ezért szinte az egyetlen lehetőség, hogy maga az anyanyelvi beszélő, tehát az adott valláshoz, felekezethez tartozó „profi”, a lelkész vagy teológus interjúvolja meg, gyűjtse föl saját magát és környezetét. Természetesen olyan reflexivitással, ami egy egyszerű adatközlőtől nem lenne elvárható.

A vállalt érintettség mellett a mű szembeötlő vonása a merészen interdiszciplináris megközelítés. Különösen kell értékelnünk ezt a bátorságot ma, amikor magukat monográfiának álcázó hatalmas kötetek jelennek meg hangzatos címek alatt, majd, ha beléjük lapoz az ember, csak egymással lazán összefüggő részlettanulmányokat kap. A tudományos agnoszticizmus korát éljük, és ez nemcsak a nagy elméletekről, hanem végül a mondanivalóról is lemondást jelent, így érdektelenné teszi a tudományt magát. A jelen dolgozat vállalja annak kockázatát, hogy nem mond el mindent, hogy részletkérdésekben tévedhet, de bámulatatos tájékozottsággal és rendszerező készséggel állítja csatornába a témája szempontjából hasznosnak talált anyagot. Amíg a részterületek a szent nyelvvel foglalkozó hasonló teljesítményt nem tudnak fölmutatni, addig Hanula munkája megkerülhetetlen lesz, ha pedig jogos észrevételek merülnek föl, azokat bizonyára megfogadja a reménybeli átdolgozások, bővítések során. Hadd fogalmazzak meg most a magam részéről néhány ilyen fölvetést!

Valóban sorstragédiába illenék a történet, ha csak arról lenne szó, hogy az egyházi közbeszédbe nem kerültek be időben a kortárs világi tudományosság meglátásai. De nyilvánvalóan nem erről van szó. Akik a '60-as és a '90-es évek között voltunk gyerekek, és máig belülről tapasztaljuk a magyar keresztény felekezeteken belüli nyelvhasználati szokásokat, érzékeljük, hogy a fölülről induló kezdeményezés nemcsak engedelmes, hanem lelkes befogadókra talált. Saját gyermekkoromban éltem át, ahogyan katolikus körökben szalonképtelenné vált a 'vallás, vallásos' megjelölés, és átvette helyét a szabadegyházi 'hit, hívó', sőt még saját, általános iskolás gyermekeimtől is azt hallom, hogy a hittantanár megtiltja az 'Oltáriszentség' kifejezés használatát, mert szerinte egyedül az 'Eucharisztia' jogos. Hogy mindennek semmi köze az érthetőséghez, arra a legjobb párhuzam a számítástechnika tengernyi új szava, amelyekkel minden nehézség nélkül megbirkózott ugyanez a nemzedék. A sohasem használt szavak, mint a fájl, a vincseszter, a pendrájv éppúgy nem okoznak gondot már egy kisiskolásnak sem, ahogyan az új értelemben használt mentés, ikon, mappa, menü. Nyilvánvalóan nem lenne nagyobb feladat elsajátítani nemcsak az inaszakadtat, a felebarátot vagy a paráznát, de még a suporlátot vagy a hostátokat sem. A kérdés tehát megérdemelné a fölülről jövő kezdeményezések fogadtatásának és az ezzel párhuzamos spontán nyelvi fejleményeknek vizsgálatát, és annak elemzését, hogy milyen történelmi-társadalmi tényezők mozdították és mozdítják elő ezt az önpusztító folyamatot.

Másik, továbbgondolásra érdemes szempont lenne a téma diakron vizsgálata. A jelenkor felől nézve a szent nyelvek állandóságukkal tűnnek ki, de ez az állandóság sem áll kívül a történelmen. Ezt különösen figyelembe kell vennie annak, aki gondolatmenetéből gyakorlati következtetéseket kíván levonni a mai felekezeteken belüli szövegek előállítására, tágabb értelemben a felekezetek nyelvpolitikájára vonatkozólag. A szent nyelv nem alapállapot, hanem jellegzetes létmód, amelybe bizonyos nyelvi elemek bekerülnek. Éppen ezért a szent nyelv nem elsősorban az őt alkotó elemektől, hanem a létmódtól függ. Megmagyarázom, mire gondolok. Egy tetszőleges összetételű szöveg nem attól válik identitásjelölővé, amilyen, hanem attól, ahogyan és amire használják. A használat gyakorisága (pl. mindennap vagy minden vasárnap, mint a Miatyánk), jelöltsége (pl. ritkán, de kiemelkedő alkalmakkor, mint a karácsonyi énekek),

közössége (pl. gyülekezetben fennhangon, gyülekezetben egyvalakitól, családban, magánimában), dallami és ceremoniális megformáltsága (pl. kötött dallam, tónus, hanghordozás, helyszín, öltözet, testtartás) mind erősítik vagy gyengítik a szöveg és a szövegek alkotta korpusz szentté válásának esélyeit. Jó példa erre, hogy az alig néhány évtizedes, a szentnyelvűséggel elvileg szakító fordítások is identitásjelölővé válnak, ha egy jól behatárolt közösség éppen azokat hallja vagy szólaltatja meg olyan helyzetekben, amelyek kedveznek a megszilárdulásnak. Az ellenkezője is igaz: nem elég a jó szöveg és a jó nyelvpolitika, az elhangzás alkalmait és körülményeit is meg kell tervezni. Sokan ismerünk sikeres és sikertelen kísérleteket is, ahol a siker záloga nem a szövegben magában, hanem pl. a szöveget hordozó dallamban volt. Egyszóval a szent nyelv valami olyan, mint az angol gyep: nem kell hozzá semmi különös, csak nyírni és öntözni, de legalább 400 évig...

A történelemhez kapcsolódik még a szent nyelv társadalmi környezete. A szerző szavai különös átéltséggel szólnak, valahányszor a szent nyelvnek a vallásos identításban betöltött szerepéről beszél. De hosszabb távon el kell gondolkodnunk azon is, milyen típusú ez az identitás, és hogy viszonyul más identításokhoz. Talán éppen ennek tisztázatlansága miatt nem ismeri föl kellőképpen a szociolingvisztika a szent nyelvek lényegi különbözőségét más társadalmi csoportok nyelvhasználatához képest. Ha meggondoljuk, a szent nyelv helyzete az európai keresztény hagyományban sokat alakult mind a többségi társadalomhoz, mind az egyes csoportokhoz képest. A korai, pogány környezetben élő latin kereszténység egy jellegzetesen kisebbségi, a többségi társadalom párhuzamos vallási terminológiájától elkülönülő nyelvet alakított ki. A maga korában ez a nyelv egy beavatottakra korlátozódó „klub” identitásjelölője volt. A felszabaduló és többségivé váló kereszténység azután egyrészt befogadta a pogány vallásos nyelv számos elemét, másrészt tömegessé, magától értődővé tette egykori neologizmusait. Ez olyan jól sikerült, hogy mindmáig a nem vallásos közönség is a legnagyobb természetességgel használja őket, és stilisztikailag fölismeri a „szentes” regisztert. A vallásról szóló nyelvben mégis már a reformáció előtti időszakban markáns helyi változatok jöttek létre, amint magam is tapasztaltam pl. a spanyol-katalán vagy az anglonormann liturgikus szakszövegeket tanulmányozva. Ugyanez az anyag a reformáció után már felekezeti identitást jelölt, sokszor úgy, hogy éppen az archaikusabb, középkoribb nyelvhasználat lett a reformált felekezetek emblémája. Angliában máig ható dilemma, hogy a szerzőhöz hasonló elveket valló katolikusok törekvései a gyakorlatban megbuknak, mégpedig azért, mert a katolikus közeg a „szentes” angolságot az anglikán identitással köti össze.

Hanula Gergely meghatározó jelentőségű munkára vállalkozott. Ez a munka nem az előttünk fekvő kötettel azonos. Sokkal inkább egy olyan életművel, hivatással, amelyet írója érett fejjel, komoly emberi, egyházi, oktatói és tudományos háttérrel ismert föl magáénak. A jelen dolgozatban kijelölte ennek az életműnek fő irányát és módszerét, lefektette elméleti alapjait, összegyűjtötte eszköztárát, ízelítőt adott a tőle várható részlettanulmányokból. Sok kitartást és hitet kívánok munkája folytatásához, és még inkább ahhoz, hogy sikerüljön általa valamit megmenteni, sőt újjáteremteni az európai egyházi kultúra fölmérhetetlen veszteségei közepette.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN